

УДК 930.85(477)

Максим Серeda

аспірант кафедри теорії та історії культури філософського факультету
Львівського національного університету імені І. Я. Франка

seredmaks@gmail.com.ua

ORCID 0000-0002-2460-5966

**РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПУ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я У VIII–V СТ. ДО Н.Е.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖЕРТОВНИКІВ**

У статті на основі археологічних досліджень культових місць висвітлюються релігійні вірування лісостепоного населення Північного Причорномор'я в ранньому залізному віці. Описуються безпосередньо власне культові місця - жертовники, аналізується їхнє місце і значення в системі вірувань праслов'янського населення.

Також звернена увага на супутній археологічний матеріал, пов'язаний із культовими місцями. Це різноманітні вотивні дари, статуетки, рештки кераміки тощо. Знайдені при жертовниках вотиви засвідчують побутування у лісостепоного населення Північного Причорномор'я аграрних культів.

Також за розміщенням жертовників (всередині приміщення чи зовні) припускається наявність як виключно сімейних, так і загальногромадських обрядів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, релігійні вірування, жертовник, вотивні дари, аграрний культ.

Постановка проблеми. Лісостеп Дніпро-Дністровського межиріччя відіграв важливу, а цілком можливо, й вирішальну роль в історії формування слов'янського етносу. У значній мірі саме на цій території, на думку таких дослідників, як Олексій Тереножкін, Варвара Іллінська [10], Борис Рибаків [16, с. 120-140], Юрій Павленко [12, с. 123-129] та ін., виник і формувався слов'янський етнос. Історія формування однієї з найбільших етнічних груп Європи і досі овіяна таємницями. І хоча сучасний стан української історичної науки дозволяє дати багато відповідей на різноманітні питання щодо історії, культури чи релігії слов'ян на різних етапах їхнього існування, та все ж є ще багато запитань, які поки що залишаються без упевненої та вичерпної відповіді.

Одним з найважливіших питань у вивченні культури слов'ян є дослідження релігійної спадщини цього етносу, особливо на ранніх етапах існування. Адже саме за допомогою релігійних вірувань можна відтворити ставлення до оточуючого середовища того чи того народу, вивчити етапи формування релігійних уявлень та простежити окремі нашарування в релігійному культі, які пов'язані з новими етапами у житті етносу. І хоча важливість релігійного складника є очевидною, на даний час відчувається брак наукових робіт, присвячених вивченню саме релігійних вірувань праслов'янського населення у ранньому залізному віці на теренах Північного Причорномор'я.

До історіографічного доробку щодо зазначеної теми належать монографія та низка наукових статей Бориса Шрамка [30; 29; 28; 27; 31; 24; 26; 25], монографія Ірини Русанової [15], статті Владислава Андрієнка [2; 1], Світлани Безсонової [5; 7], Костянтина Пеляшенка [13; 14]. У деяких колективних монографіях є окремі розділи, присвячені даній проблематиці [10; 11]. Але загалом вивчення вірувань лісостепоного населення Північного Причорномор'я у VIII-V ст. до н.е. (період скіфської архаїки) відчуває недостатню увагу науковців.

Мета дослідження. Вивчення культури племен лісостепу і першочергово релігійної складової є складним, але водночас актуальним. Необхідність актуалізації порушеної проблеми полягає в тому, що без розуміння культурно-релігійних процесів, які супроводжували життя лісостепоного населення, неможливе об'єктивне висвітлення історії Великої Скіфії. Адже саме землеробське населення становило одну з основних частин держави скіфів. Його релігійні вірування не можна розглядати відокремлено від усього контексту подій Степу, оскільки взаємовплив степ – лісостеп існував завжди, а будь-які коливання в одному регіоні впливали на інший.

Складність вивчення релігійних вірувань землеробського населення Північного Причорномор'я VIII–V століть до н.е. полягає у відсутності будь-яких писемних джерел, які б висвітлювали релігійні традиції землеробського лісостепоного населення України в досліджувану епоху. До того ж ця проблема потрапила у сферу інтересів науковців, передусім археологів, значно пізніше від власне скіфської.

Дослідження релігійних вірувань землеробського населення Лісостепу Північного Причорномор'я слід розпочати з культових місць, тому що при розкопках таких об'єктів отримується значна кількість інформації про обрядовий бік культу. Сліди релігійних обрядів, жертвопринесень, вотивні дари тощо знаходяться саме навколо жертovníків, а їхнє вивчення дає змогу робити певні припущення.

Один із таких жертovníків лісостепоного населення був вперше досліджений на городищі Караван у Харківській області Борисом Шрамком [30, с. 184-186]. Цей жертovníк знаходився на північно-західному краї вказаного городища. Із заходу жертovníк огорожував глиняний вал серповидної форми, який був обпалений. Цілком ймовірно, що цей вал мав культове призначення.

Сам глиняний жертovníк був округлої форми 1, 53 м на 1, 15 м і завтовшки 5-10 см. Судячи з обпаленості самого жертovníка, можна стверджувати, що на ньому постійно або дуже часто горів вогонь. Навколо нього у зольниках (попелищах) знайдено різноманітні речі, як культового характеру, так і побутові, що говорить про використання в обрядах як культових виробів, так і загальножиткових. Цілком можливо, що речі загальножитку, наприклад, глиняний посуд, використовувалися як тара для жертovníх дарів. Крім цих предметів у розкопі, в якому був виявлений жертovníк, також було знайдено безліч горщикоподібних і мископодібних виробів мініатюрного розміру (2-4 см). Глиняна маса, з якої було створено цей посуд, мала у своєму складі муку, і посудинки були виготовлені з більш якісної глини, ніж ужитковий посуд [30, с. 188]. Очевидна яскраво виражена культова приналежність цих посудин. Думку про те, що ці мініатюрні «горщики» були дитячими іграшками, типу етнографічної «монетки», можна відкинути, враховуючи те, що такі посудини зустрічаються в похованнях дорослих людей [3, с. 374]. Археолог К. Пеляшенко теж вказує, що найбільша концентрація знахідок мініатюрних посудинок трапляється у межах зольників, причиною зведення яких вважається культова практика місцевого землеробсько-скотарського населення скіфського часу, або у комплексах, пов'язаних з культовою практикою (яма поряд із жертovníками чи святилищами). Зокрема серія мініатюрних посудинок різних форм була виявлена серед комплексу глиняних скульптур та інших культових предметів у ямі № 157 і на розташованій поряд території святилища в розкопі № 23 на Східному укріпленні Більського городища на Полтавщині. Випадки фіксації мініатюрних посудинок переважно в межах ритуальних комплексів дають підстави дослідникам вважати їх культовими або вотивними предметами, що імітують побутовий посуд [14, с. 88].

Також поруч з вівтарем на розкопі «К» Караванського городища Б. Шрамком було знайдено багато глиняних хлібців. Глина, з якої їх виготовили, мала у своєму складі додавання муки, решток різних злаків та бобових, була такою ж як і для маленького посуду [30, с. 188]. Ще однією важливою знахідкою є низка глиняних копій зерен різних культур, таких, як ячмінь, пшениця, просо, жито та інші [30, с. 188-194]. Такі моделі зерен виявлено й на Більському городищі [27, с. 24; 24, с. 137]. Це засвідчує значне різноманіття культур, які були у господарстві тогочасного населення, і вказує на високий рівень їхніх аграрних знань.

Повертаючись до теми культових споруд, слід сказати, що еволюцію такого типу жертovníків можна простежити щонайменше з часів білогрудівської культури [30, с. 195], де вони через населення чорноліської культури зберігаються і в населення лісостепу скіфського часу та занепадають аж на межі тисячоліть. Власне, такі жертovníки могли бути місцями поклоніння Табіті – богині, про яку Геродот (IV. 127) зі слів царя Іданфірса згадував як про «царицю скіфів» і говорив, що її шанують у всій Скіфії [30, с. 194]. До того ж, існування таких жертovníків за кіммерійської доби у лісостеповій зоні дає підстави говорити про те, що цей культ зародився саме у землеробського населення і потім уже передався кочовикам-іранцям. Або ж у релігійній системі Великої Скіфії землеробський аналог Табіті став скіфською богинею, однак дослідники, зокрема Світлана Безсонова, констатують її спільноіндоєвропейський і індоіранський характер [6, с. 28]. Невипадково скіфська Табіті відповідає доньці сонця Табаті в давньоіндійському епосі Махабхарата, яку Жорж Дюмезіль зставляє з героїнею осетинського нартівського епосу Ацирухс [9, с. 98-116].

Ця думка є цілком ймовірною, якщо згадати, яку важливу роль в житті землеробів посідає власне вогонь як релігійний елемент. Вогонь, як вже говорилося, є одним із основних елементів врожайності в релігійній свідомості. Тобто Мати-Земля, яка породжує, і Сонце, яке нагріває (запліднює) землю (у осетинів є божество сонця й вогню Артурон, тобто «Вогонь Сонцевич» [9, с. 112-113; 23; 577-579]). Крім того культ домашнього вогнища був більш розвинутий в осілого

населення, ніж у кочовиків. Це дає підстави вважати такі жертovníки місцями поклоніння вогню і Табіті зокрема, як одній з форм Богині-Матері [17, с. 92]. Варто також зазначити, що вогонь виконував функцію зв'язку з богами, оскільки тільки вогонь із чотирьох стихій підіймається догори і може, за віруваннями, переносити послання богам. Тому у вогонь і кидали різноманітні жертви в надії, що він передасть це богам на небі. Б. Шрамко підкреслював, що в ямі № 205 на Східному укріпленні Більського городища, неподалік кількох круглих глиняних жертovníків IV ст. до н.е., було виявлено уламки чаш із людських черепів і культова кістяна ложечка, очевидно, призначена для годування вищих сил [25, с. 40].

У контексті розгляду питання про жертovníки слід окремо виділити їхню класифікацію, запропоновану В. Андрієнком [2]. Науковець виділив три типи цих споруд, а саме:

«Жертovníки у формі круглої глиняної вимостки яка інколи трохи піднімається над поверхнею і прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді спіралей, зигзагів, трикутників та ін. Поверхня ретельно заглажена і дуже випалена. До культових споруд цього типу відносяться жертovníки з Жаботинського поселення, Трахтемирівського і західного Більського городищ. Можливо, всі вони знаходились в спеціальних приміщеннях, як це було зафіксовано на Жаботині та Трахтемирівському городищі.

...Вівтарі у вигляді циліндричного підвищення. Вони бувають двох видів. 1. Вівтар з чашевидним заглибленням (у центрі оточений сімома концентричними колами, які створені рельєфними вдавленнями по сирій глині. Такі вівтарі, причому вони добре збереглися, відкрив В.В. Хвойка на городищах Пастирському і Мотронинському. Великі уламки двох аналогічних жертovníків знайдено на поселенні Жаботин і одного – на Шарпівському городищі. Можливо, сюди треба віднести і невеликий фрагмент жертovníка з слідами концентричних рельєфних вдавлін, що походить зі Східного Більського городища. 2. Поверхня вівтаря рівна, старанно заглажена і побілена. Відомі тільки на Східному Більському городищі.

...Жертovníки у вигляді тарілкоподібного глиняного майданчика овальної форми. Культова споруда цього типу виявлена тільки на городищі Караван» [2].

До цієї класифікації додають ще два фактори, а саме місце розташування жертovníка: жертovníки стояли у приміщенні чи поза ним [5, с. 36]. Цей аргумент дає можливість судити і про масштаби обрядів і їхню часткову суть. Якщо один із вищенаведених типів жертovníків знаходився у приміщенні [5, с. 36], то це засвідчує обставину, що кількість людей, яка була присутньою при обрядодії, не була значною. Цілком можливо, що на таких жертovníках відбувались священнодійства, пов'язані з родовими або сімейними культами чи божествами (типу етнографічно зафіксованих болгарських курбанів, сербської слави, українських храмових свят, осетинських кувдів), або ж проводились обряди, пов'язані з сімейним вогнищем. Так, на поселенні Тарасова Гора поблизу села Жаботин на Черкащині було знайдено декілька жертovníків, які знаходились у приміщеннях. Датують їх першою половиною VII ст. до н.е. Скоріш за все, кожне з цих святилищ належало одному роду чи громаді [5, с. 27-28; 31]. Ірина Русанова поділяє лісостепові культові приміщення за розміром на громадські будинки, великі молільні, невеликі споруди для жертвоприношень [15, с. 132-138].

У той же час жертovníки, які розташовувались на відкритому просторі, давали змогу бути присутніми на священнодійстві значно більшій кількості людей. Це могли бути різноманітні обряди, пов'язані з землеробським культом та врожайністю чи, наприклад, солярними обрядами. Напевно, священнодійства, що проводились на відкритому просторі, мали всеохоплююче значення серед населення [5, с. 36]. Тобто це міг бути загальноплемінний культ або культ, який був пов'язаний з усіма верствами населення, наприклад, аграрні або солярні урочистості. Б. Шрамко навіть припускає, беручи до уваги спільні риси в міфологічному сприйнятті оточуючого світу стародавніми землеробами, наявність у лісостепового населення Скіфії землеробських культів родючості, пов'язаних з певними календарно-астрономічними спостереженнями [25, с. 47].

Цікаво, що орнаментация вказаних жертovníків, яка, безперечно, має суттєве значення, знаходить аналогії у фракійському світі [5, с. 35-36]. Звідси і думка про те, що відбувався певний культовий вплив на населення лісостепового регіону між Дністром та Дніпром з боку культур фракійського кола й гальштата. Не виключено, що можливе проникнення певної частини цього етносу на територію українського лісостепу. А отже, якщо відбулося проникнення певної групи фракійського населення у вищевказаний регіон, то воно мало місце приблизно в X ст. до н.е., що збігається з часом, коли кіммерійці почали проводити військову експансію у регіони, населені племенами фракійського та кельтського походження. Також варто додати, що мала місце сталість орнаментации жертovníків протягом декількох століть, що говорить про консервативність релігійних традицій, які, на думку Світлани Безсонової, сягали ще доби енеоліту-бронзи, у тому числі трипільських часів, і мали виразний хтонічний відтінок [5, с. 37].

Окремо також потрібно розглянути предмети культу, себто все те, що зустрічається навколо жертovníків і в інших місцях, які, на думку науковців, мали релігійне значення. Як уже зазначалося релігійні вірування лісостепоного населення Скіфії мали чітко виражені землеробські тенденції. Тому не є дивним те, що одним з найбільш поширених культових предметів слугували глиняні хлібці та моделі зерен. Хлібці можна вважати дарами божествам і розглядати їх як подяку за врожай або моделювання майбутнього достатку [1; 2; 30, с. 197-198].

Варто наголосити, що моделі зерен мали пізнавану форму і відповідали певним аграрним культурам, як от горох, пшениця, ячмінь, просо тощо. Глиняна формувальна маса, з якої вони були виготовлені, містила в собі борошно кожної з цих культур. Деякі глиняні моделі зерен мали всередині закладені окремі цілі зерна [30, с. 188-194]. До того ж, усі ці моделі були обпалені, тобто цілком можливо, що їх кидали у вогонь у вигляді жертвоприношень, а точніше, замінювали ними справжню жертву, яка мала більшу цінність. Так чи інакше, щось дуже схоже трапляється в глиняних предметах культу у трипільців, де теж були домішки зерен або їхніх частин у формувальній масі посуду [20, с. 78-79]. З того археологічного матеріалу, яким володіє сучасна історична наука, можна зробити висновок, що землеробське населення вирощувало значну кількість сільськогосподарських рослин – як злакових, так і бобових. В. Андрієнко та Б. Шрамко звернули увагу на аграрний культ і його глибоке коріння в Північному Причорномор'ї [1; 2; 29; 31].

Загалом практика жертвопринесень у лісостепоного населення не обмежувалася виключно безкровними офірами. Відомо, що у жертву приносили і тварин, рештки яких можна зустріти поблизу вівтарів. Окремо стоять глиняні зооморфні зображення. Їх можна розділити на такі, що зображують домашніх тварин (коза, вівця, корова, кінь, собака), й ті, що втілюють диких (ведмідь, лось тощо). Трапляються зображення грифона, крилатого коня, крилатого пса, які вказують на взаємодію з іраномовним степовим світом. Якщо на Більському городищі знайдено глиняні моделі рала та скіфського воза з ярмом [24, с. 84, 88-89; 28; 26, с. 70-72], то на Циркунівському городищі у басейні Сіверського Дінця – глиняну модель кінського сідла [13, с. 274]. Дрібна пластика лісостепу має широкі етнографічні паралелі, насамперед в обрядовому печиві слов'ян і народів Кавказу. У Сванетії таке ж зображення голови бика виготовлялося з тіста на передноворічне свято Шушхвам на честь «владики неба» Хоша гермет. На свято Лілашуне там пекли хлібці, які зображували биків, леміш, мотику і інший сільськогосподарський реманент [4, с. 139-141; 153-154]. В Осетії теж існувала традиція випікати на Новий рік фігурне печиво, яке роздавалося підліткам і дітям, але потім могло також використовуватися вже у весняних обрядах, під час сівби. Не лише новорічні, але й інші свята осетинів супроводжувалися випіканням різноманітних обрядових фігурних хлібців, що зображали людей, домашніх тварин, землеробські знаряддя праці. Традиція їхнього виготовлення сягала в глибину століть і була породжена турботою про здоров'я і силу членів сім'ї, домашньої худоби, прагненням сприяти зростанню рослин. На весняне свято Хорхор, коли готувалися до весняно-польових робіт, осетини випікали фігурні хлібці у подібні бика, ярма, сохи та її окремих складових [23, с. 207-208; 332; 367-369; 371; 390; 397; 414; 421; 558-559]. А в Абхазії відомий точний аналог українській сирній іграшці – зображення тварин з твердого копченого сиру, які пастухи приносили з гір після літнього пасовищного сезону і віддавали дітям [22, с. 138]. Тому цілком можливо, що й населення лісостепу використовувало не лише глиняні фігурки.

Застосовування таких глиняних зображень у релігійних обрядах могло бути різноманітним. Одні з них використовувались як заміна справжніх дарів богам, інші ж могли знаходитися у будинку з якоюсь релігійною метою, як от оберігання дому. Також вони могли функціонувати як талісмани, оскільки є відомості і про наявність таких фігурок з дірочками для підвішування на мотузці, наприклад, з Немирівського городища [27, с. 14]. Однозначно можна говорити про те, що більшість предметів культу мають місцеві витоки [1].

Серед решток тварин, які знаходять у місцях жертвопринесень, переважають свині та собаки. Трапляються набагато рідше частини великої рогатої худоби та коней. Так, за етнографічними даними відомо, якщо на худобу нападав мор, то селяни приносили в жертву певну тварину [19, с. 89; 506-508], свиню, козу або вівцю, щоб у майбутньому це не повторювалося. Крім того, тваринні жертвопринесення могли слугувати, як задобрювальна жертва для певних надприродних сил. З огляду на праслов'янсько-індоарійські етнокультурні зв'язки цікавим є звичай з Бенгалії: відвідуючи ліс для збирання хмизу чи ягід, приносити у жертву лісовим духам глиняну фігурку коня [8, с. 117].

На думку Б. Шрамка глиняні моделі тварин, які були знайдені поруч із жертovníками, символізують вотивні дари [30, с. 198]. А сліди зерен у глині, з якої зроблені ці дари, наводять на думку, що така жертва була потрібна аби в наступному році збільшилося поголів'я певного виду худоби, в залежності від того, яку саме худобу символізувала пожертва [24, с. 132; 28; 26, с. 72; 76]. Такі статуетки знаходять аналогії в різних культурах того часу – від кобанської до лужицької. Також схожі статуетки наявні і в неоліті, і в ранньому середньовіччі слов'ян. Подібність в іконографії може

говорити про аналогічність культів і про схожість міфологізованого розуміння того чи іншого процесу, наприклад, примноження врожаїв та худоби.

Окремо виділяються зображення антропоморфного характеру. Їх розділяють на три типи: чоловічі, жіночі та зображення, на яких стать встановити неможливо. До чоловічих зображень можна віднести скульптурки ітіфалічного вигляду, наприклад, з Більського городища [26, с. 73, 76-77; 24, с. 131]. До жіночих – різноманітні антропоморфні зображення з вираженими жіночими обрисами тіла, що чисельно переважають.

Враховуючи різноманіття таких форм, можна говорити про зображення богів і обожнених предків. Окремо слід виділити образ Богині-Матері, який зустрічається як у вигляді антропоморфних статуеток, так і в антропоморфному декорі посуду, де моделюються опуклі жіночі груди. Образ Богині врожайності був поширений у той час у землеробського населення і знаходить безліч аналогій. Це універсальний образ, який зберігається у віруваннях і народному мистецтві Східної та Південної Європи аж до XIX – початку XX століття [16, с. 456-483; 21, с. 155-158].

Висновки. У лісостеповій зоні Північного Причорномор'я у VIII-V ст. до н.е. існували різні форми жертвопринесень і культових захоронень тварин. Відомо кілька місць, де, можливо, проводились різноманітні церемонії, пов'язані з культом вогню і сонця. Вони, як і решта культової практики, потребують подальшого дослідження не лише археологами, але й археомистецтвознавцями, релігієзнавцями та культурологами, із ширшим залученням етнографічного матеріалу. У всіх цих магічних обрядах відображалась ідеологія й вірування тогочасного лісостепового населення. Вірування людей, які були носіями цих археологічних культур, з одного боку, були глибоко вкорінені у попередні століття, а з іншого боку, відповідали вимогам часу і тим впливам, які на них здійснювали сусідні народи, як от скіфи, кельти чи фракійці.

Джерела та література:

1. Андриенко, В. П. (1975). *Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII-V вв. до н.э.)*. (Автореф. дис. канд. ист. наук). Харьков.
2. Андриенко, В. П. (1974). Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (VII–V ст. до н. е.). *Вісник Харківського університету*, 104: Історія, 8, 89-96.
3. Багалеї, Д. І. (1907). Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г. *Труды XII Археологического съезда*, 1, 369-378.
4. Бардавелидзе, В. В. (2006). *Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен*. Тбилиси: Caucasian House.
5. Бессонова, С. С. (1996). Глиняні жертівники лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу. *Археологія*, 4, 25-40.
6. Бессонова, С. С. (1983). *Религиозные представления скифов*. Киев: Наук. думка.
7. Бессонова, С. С. (1999). Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*, 1, 148-160.
8. Гусева, Н. Р. (2002). *Славяне и арьи: Путь богов и слов*. Москва: Фаир-пресс.
9. Дюмезиль, Ж. (1990). *Скифы и нарты*. Москва: Наука.
10. Ильинская, В. А., & Тереножкин, А. И. (1986). Киммерийское время (IX – первая половина VII в. до н. э.). В кн. *Археология Украинской ССР*. (Том второй: Скифо-сарматская и античная археология (с. 18-43). Київ: Наук. думка.
11. Мурзін, В. Ю. (1994). Землероби лісостепу в киммерійську добу. В кн. *Давня історія України* (Кн. 1, с. 99-103). Київ: Либідь.
12. Павленко, Ю. В. (1994). *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ: Фенікс.
13. Пеляшенко, К. Ю. (2016). Глиняная мелкая пластика Циркуновского городища. В кн. *Археологія та етнологія півдня Східної Європи* (с. 270-278) Дніпро: Ліра.
14. Пеляшенко, К. Ю. (2016). Посуд малих розмірів у керамічному комплексі Більського городища. В кн. *Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921-2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. праць і матеріалів конф.* (с. 82-90). Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК.
15. Русанова, І. П. (2002). *Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.* Черновцы: Прут.
16. Рыбаков, Б. А. (1979). *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва: Наука.
17. Рыбаков, Б. А. (1948). Древние элементы в русском народном творчестве. *Советская этнография*, 1, 90-106.
18. Рыбаков, Б. А. (2002). *Язычество древних славян*. Москва: София; Гелиос.
19. Фрэзер, Дж. Дж. (1983). *Золотая ветвь*. Москва: Издательство политической литературы.
20. Цвек, О. В. (1993). Релігійні уявлення населення Трипілля. *Археологія*, 3, 74-91.

21. Чаусидис, Н. (1994). *Митските слики на Јужните Словени*, Скопје: Мисла.
22. Чеснов, В. Я. (1991). Мужское и женское начала в рождении ребенка по представлениям абхазо-адыгских народов. В кн. *Этнические стереотипы мужского и женского поведения* (с. 132-158), Санкт-Петербург: Наука.
23. Чибиров, Л. А. (2008). *Традиционная духовная культура осетин*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
24. Шрамко, Б. А. (1987). *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наук. думка.
25. Шрамко, Б. А. (1999). Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии. *Российская археология*, 3, 35-49.
26. Шрамко, Б. А. (1996). Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. В кн. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*: зб. наук. праць (с. 67-87). Полтава: Археологія.
27. Шрамко, Б. А. (1985). Культурные скульптуры Гелона. В кн. *Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья)* (с. 3-39). Курск: Курский госпединститут.
28. Шрамко, Б. А. (1984). Модель бычьей упряжки скифского времени. В кн. *Древности Евразии в скифо-сарматское время* (с. 251-255). Москва: Наука.
29. Шрамко, Б. А. (1972). Про час появи орного землеробства на півдні східної Європи. *Археологія*, 7, 25-35.
30. Шрамко, Б. А. (1957). Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, 178-198.
31. Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. (1985). Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, 47-64.

References

1. Andryenko, V. P. (1975). *Zemledelcheskye kulty plemen lesostepnoy Skifii (VII–V vv do n.e.) [Agricultural cults of the tribes of forest-steppe Scythia (VII – V centuries BC)]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kharkov [in Russian].
2. Andriyenko, V. P. (1974). Osnovni kultovi obryady ta sporudy u plemen lisostepovoyi Skifiyi (VII–V st. do n. e.) [The main religious rites and buildings of the tribes of the forest-steppe Scythia (VII-V centuries BC)]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu [Bulletin of Kharkiv University]*, 104: Istoriya, 8, 89-96 [in Ukrainian].
3. Bagaley, D. Y. (1907). Raskopka kurganov v Valkovskom i Bogodukhovskom uyezdash Kharkovskoy gubernii letom 1903 h. [Excavation of mounds in the Valkovsky and Bogodukhovsky districts of the Kharkov province in the summer of 1903.]. *Trudy XII Arkheologicheskoho syezda [Proceedings of the XII Archaeological Congress]*, 1, 396-378 [in Russian].
4. Bardavelidze, V. V. (2006). *Drevneyshye religioznye verovaniya i obryadovoe graficheskoe iskusstvo hruzynskyykh plemen [The oldest religious beliefs and ceremonial graphic art of Georgian tribes]*. Tbilisi: Caucasian House [in Russian].
5. Bessonova, S. C. (1996). Hlynyani zhertovnyky lisostepovoho Podniprovy'ya rannoskifskoho chasu [Clay altars of the forest-steppe Dnieper of early Scythian times]. *Arkheolohiya [Archeology]*, 4, 25-40 [in Ukrainian].
6. Bessonova, S. S. (1983). *Relyhioznye predstavlenyya skyfov [Religious representations of the Scythians]*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
7. Bessonova, S. S. (1999). Ukrayinskyy lisostep skifskoho chasu. Istoryko-geohrafichna sytuatsiya [Ukrainian forest-steppe of Scythian times. Historical and geographical situation]. *Arkheolohiya [Archeology]*, 1, 148-160 [in Ukrainian].
8. Guseva, N. R. (2002). *Slavyane i ary: Put bogov i slov [Slavs and Aryans: The Way of the Gods and Words]*. Moskva: Fayr-press [in Russian].
9. Dumezil, G. (1990). *Skyfy i narty [Scythians and sledges]*. Moskva: Nauka [in Russian].
10. Ilyinskaya, V. A., & Terenozhkin, A. Y. (1986). Kimmeriyskoe vremya (IX – pervaya polovina VII v. do n. é.) [Cimmerian time (IX – the first half of the VII century BC)]. In *Arkheologiya Ukraynskoy SSR [Archeology of the Ukrainian SSR]* (Vol. 2: *Skyfo-sarmat-skaya i antichnaya arkheolohiya*, pp.18-43). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
11. Murzin, V. Yu. (1994). Zemleroby lisostepu v kimmeriysku dobu [Forest-steppe farmers in the Cimmerian era]. In *Davnya istoriya Ukrayiny [Ancient history of Ukraine]* (Book. 1, pp. 99-103). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
12. Pavlenko, Yu. V. (1994). *Peredistoriya davnikh rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of the ancient Rus in the world context]*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
13. Pelyashenko, K. Yu. (2016). Hlynyanaya melkaya plastika Tsyrukunovskogo gorodyshcha [Clay small plastic of the Tsirkunovsky settlement]. In *Arkheolohiya ta etnolohiya pivdnyia Skhidnoyi Yevropy [Archeology and ethnology of southern Eastern Europe]* (pp. 270-278). Dnipro: Lira [in Ukrainian].
14. Pelyashenko, K. Yu. (2016). Posud malykh rozmiriv u keramichnomu kompleksi Bil'skoho horodyshcha [Small utensils in the ceramic complex of Bielsko settlement]. In *Fenomen Bil'skoho horodyshcha – 2016. Do 95-richchya vid dnya narodzhennya vyznachnoho ukrayinskoho arkheoloha profesora B. A. Shramka (1921-2012) ta 110-richchya vid pochatku arkheolohichnykh doslidzhen Bil'skoho horodyshcha: zbirnyk naukovykh prats i materialiv konferentsiyi [The phenomenon of the Bielsko settlement - 2016. To the 95th anniversary of the birth of the prominent Ukrainian archaeologist Professor BA Shramko (1921-2012) and the 110th anniversary of the beginning of archaeological research of the Bielsko settlement]* (pp. 82-90). Kyiv; Poltava: TSP NANU i UTOPIK [in Ukrainian].
15. Rusanova, Y. P. (2002). *Istoki slavyanskoho yazychestva: Kultovye sooruzheniya Tsentralnoy i Vostochnoy Evropy v I tys. do n. é. – I tys.n.é. [The origins of Slavic paganism: Religious buildings of Central and Eastern Europe in the I*

millennium BC. e. - I thousand n e.] Chernovtsy: Prut [in Russian].

16. Rybakov, B. A. (1979). *Gerodotova Skifiya. Istoriko-geohraficheskiy analiz [Gerodotova Scythia. Historical and geographical analysis]*. Moskva: Nauka [in Russian].
17. Rybakov, B. A. (1948). Drevniye élementy v russkom narodnom tvorchestve [Ancient elements in Russian folk art]. *Sovetskaya etnografiya [Soviet ethnography]*, 1, 90-106 [in Russian].
18. Rybakov, B. A. (2002). *Yazychestvo drevnikh slavyan [Paganism of the ancient Slavs]*. Moskva: Sofiya; Helyos [in Russian].
19. Frazer, J. G. (1983). *Zolotaya vetv [Golden branch]*. Moskva: Yzdatelstvo polytycheskoy lyteratury [in Russian].
20. Tsvek, O. V. (1993). Relihiyni uyavleniya naselennya Trypillya [Religious ideas of the population of Trypillia]. *Arkheolohiya [Archeology]*, 3, 74-91 [in Ukrainian].
21. Chausydys, N. (1994). *Mitskite sliki na Yuzhnite Sloveny*. Skopje: Mysla.
22. Chesnov, V. Ya. (1991). Muzhskoe i zhenskoe nachala v rozhdenii rebionka po predstavleniyam abkhazo-adygskikh narodov [Male and female principles in the birth of a child according to the ideas of the Abkhaz-Adyghe peoples]. In *Etnycheskiye stereotypy muzhskoho i zhenskoho povedeniya [Ethnic stereotypes of male and female behavior]* (pp. 132-158). Sankt- Peterburg: Nauka [in Russian].
23. Chibirov, L. A. (2008). *Traditsyonnaya dukhovnaya kultura osetin [The traditional spiritual culture of Ossetians]*. Moskva: Rossyyskaya politicheskaya entsyklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
24. Shramko, B. A. (1987). *Belskoe gorodishche skifskoy epokhy (gorod Gelon) [Belsky fortification of the Scythian era (Gelon city)]*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
25. Shramko, B. A. (1999). Glinyanye skulptury Lesostepnoy Skifii [Clay sculptures of Forest-Steppe Scythia]. *Rossiyskaya arkheologiya [Russian archeology]*, 3, 5-49 [in Russian].
26. Shramko, B. A. (1996). Kompleks glinyanykh skulptur Belskogo gorodishcha [Complex of clay sculptures of Bielsko settlement]. In *Bielske gorodishche v konteksti vyvchennya pamyatok ranniho zaliznoho viku Yevropy [Bielsko settlement in the context of the study of monuments of the Early Iron Age in Europe]: zbirnyk naukovykh prats* (pp. 67-87). Poltava: Arkheolohiya [in Ukrainian].
27. Shramko, B. A. (1985). Kultovye skulptury Gelona [Religious sculptures of Gelon]. In *Arkheologicheskyye pamyatnyky Yugo-Vostochnoy Evropy (zheleznyy vek i epokha srednevekoviya) [Archaeological sites of Southeastern Europe (Iron Age and the Middle Ages)]* (pp. 3-39). Kursk: Kurskiy hospedynstitut [in Russian].
28. Shramko, B. A. (1984). Model bychyey upryazhky skifskoho vremeni [Scythian time sledding model]. In *Drevnosti Evrazii v skyfo- sarmatskoe vremya [Antiquities of Eurasia in the Scythian-Sarmatian time]* (pp. 251-255). Moskva: Nauka [in Russian].
29. Shramko, B. A. (1972). Pro chas poyavy ornogo zemlerobstva na pivdni skhidnoyi Yevropy [About the time of the emergence of arable farming in southern Eastern Europe]. *Arkheolohiya [Archeology]*, 7, 25-35 [in Russian].
30. Shramko, B. A. (1957). Sledy zemledelcheskoho kulta u lesostepnykh plemen Severnogo Prichernomor'ya v ranniem zhelieznom veke [Traces of an agricultural cult in the forest-steppe tribes of the Northern Black Sea region in the early Iron Age]. *Sovetskaya arkheologiya [Soviet archeology]*, 1, 178-198 [in Russian].
31. Shramko, B. A., & Yanushevych Z. V. (1985). Kulturnye rasteniya Skifii [Cultural plants of Scythia]. *Sovetskaya arkheologiya [Soviet archeology]*, 2, 47-64 [in Russian].

Maksym Sereda

RELIGIOUS BELIEFS OF THE AGRICULTURAL POPULATION OF THE FOREST-STEPPE IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE VIII-V CENTURIES B.C. ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE ALTARS.

The article examines the religious beliefs of the early-Iron Age forest-steppe population of the Northern Black Sea region on the basis of archeological studies of places of worship. The very places of worship, the altars, have been described directly, their place and significance in the system of beliefs of the Slavic population have been analyzed.

Also, attention is paid to the accompanying archaeological materials related to the places of worship. This is a variety of votive gifts, statuettes, earthenware and more. Votives found at the altars testify to the agrarian cults existing among the forest-steppe population of the Northern Black Sea region. These cults find certain ethnographic parallels in Ossetia, Svaneti, and Abkhazia.

Also, the placement of altars (indoors or outdoors) implies both family and community ordinances. Like other religious practices, they require further study not only by archaeologists, but also by archeological art historians, religious studies scholars, and cultural scientists, with a broader involvement of ethnographic materials. In all these magical rites the ideology of the forest-steppe population of that time was reflected. The beliefs of the people who were the bearers of these archeological cultures, on the one hand, were deeply rooted in previous centuries, and on the other hand, responded to the requirements of the times and the influences exerted on them by neighboring peoples, such as the Scythians, Celts or Thracians.

Key words: Northern Black Sea region, religious beliefs, altar, votive gifts, agrarian cult.